ХҒТАР 03.20

XIX ғасырда жер аударылғандардың Семей облысы өлкетануын дамытудағы қызметінің тарихнамасы

Меруерт Б. Ибраева[1], Бакыт Ж. Атантаева[2], Арафат М. Мамырбеков[3]

[1,2] *Шәкәрім атындағы Семей* мемлекеттік *университеті*, Семей, *Қазақстан*
[3]*Әлихан Бөкейханов университеті, Семей, Казахстан*

***Корреспонденция үшін автор:batantaeva@mail.ru**
[2]https://orcid.org/0000-0001-6104-9797
[3]https://orcid.org/0000-0002-3454-8563
DOI: 10.32523/2616-7255-2022-139-2-7-28

Аңдатпа. Мақалада қазіргі таңда тарихи тұрғыдан алғанда, әлеуметтік маңызы мен болашағы зор ғылыми бағыттың бірі – Қазақстан өлкетануының ғылыми теориялық деңгейде объективті зерттелуіне байланысты тақырып қарастырылады. XIX ғасырда Семей өңіріне жер аударылып келген оқыған, жаңалықтарға құмар, ізденімпаз жастардың өлкемізді ғылыми зерттеуде елеулі із қалдырған қызметін Ресейдің ғылыми кітапханаларының мұрағаттық қорларында және Семей облыстық тарихи-өлкетану мұражайының қорларында сақталған аса құнды құжаттар арқылы талдау, тың көзқарастар мен тарих ғылымында бекітілген ғылыми тұжырымдар негізінде баяндау.

Жер аудару (жазалау) жүйесін зерттеудің жалпы проблематикасының құрамдас бөлігі болып саналатын, XIX ғасырда жер аударылғандардың қызметін зерттеу тақырыбы, жер аудару тарихы жөніндегі бірқатар еңбектерде көрініс табады. Бұл жерде Сібір аймағында жер аударылғандардың қызметіне қатысты ау деген көптеген ақпарат, құнды бақылаулар, фактілер, қорытындылар келтіріледі. Бастапқыда көптеген материалдар үзінді ретінде үзік-үзік шашыраңқы болды, кейіннен кеңестік және қазіргі кездегі жұмыстарда жүйелеу үрдісі байқалады.

Сонымен қатар жер аударылғандардың тарихы туралы алғашқы Батыстық зерттеушілердің еңбектері және қазіргі таңдағы шетелдік зерттеушілердің жазған мақалалары толыққанды зерттеледі.

Мұрағат материалдарының, жеке мақалалардың, жинақтардың, монографиялардың, сілтемелер тарихы бойынша басылымдардың жаңа шығарылымдары құнды ақпарат көзі болып табылады. Сонымен қатар, мақалада жер аударылғандардың ғылыми - зерттеу, мәдени-ағартушылық қызметі қарастырылған және олардың аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына қосқан үлестері көрсетілген еңбектер көптеп талданады. Мақалада тың деректер, фактілік құжаттар ғылыми айналымға енгізіліп, жүйелі ретроспективті және кең көлемді талдау жасалып, жер аударылғандардың Семей өңірінің өлкетануын дамытудағы қызметінің ерекшеліктері мен негізгі тенденциялары анықталады.

Түйін сөздер: жер аударылғандар; Сібір; отарлау; қуғын-сүргін; қудалау; Батыс Сібір ауданы; этнография; зерттеуші; өлкетану; экспедиция.

ХҒТАР 03.20.

Received 07 April 2022. Revised 11 May 2022. Accepted 31 May 2022. Available online 30 June 2022.

For citation:

Ibrayeva M.B., Atantayeva B.Zh., Mamyrbekov A.M. Historiography of the activities of the exiles in the development of local history of the Semipalatinsk region of the XIX century //Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2022. – Vol. 139. – №. 2. – C. 7-28. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-139-2-7-28

Для цитирования:

Ибраева М.Б., Атантаева Б.Ж., Мамырбеков А.М. Историография деятельности ссыльных по развитию краеведения в Семипалатинской области в XIX веке // Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – Т. 139. – №. 2. – С. 7-28. DOI: 10.32523/2616-7255-2022-139-2-7-28

Кіріспе

Тәуелсіз елімізде тарихи сананы қалыптастырып жандандыру мақсатында Қазақстанның қазіргі заман тарихының мазмұны мен негізін жаңаша зерттеу міндеті іске асырылуда. Қазақстанның жасампаз жастарына өткен тарихымызды түбегейлі зерделеп, тарихи-мәдени құндылықтарымызды нақтылай отыра, өңірлердің жекелей тарихи ерекшеліктерін анықтап, маңыздылығын арттыру арқылы бүкіләлемдік кеңістіктен өзіне лайықты орынды айқындаудың қажеттілігі туды.

Жалпы Қазақстан өлкетануының объективті зерттелуі, оның әлеуеті мен ғылыми-теориялық деңгейдегі даму үрдісінің айқындалуы қазіргі таңда өзекті, әлеуметтік маңызы мен болашағы зор ғылыми бағыт болғанын көреміз. Оған дәлел, тағдырдың тәлкегіне ұшырап, мемлекеттің саяси құрбанына айналған XIX ғасырда Семей өңіріне жер аударылып келгендердің өлкемізді зерттеудегі жасаған зор еңбектерінің жан-жақты зерттелуі. Яғни, олардың өлкені зерттеудегі қызметінің ерекшеліктері мен негізгі тенденцияларын ашып қана қоймай, еңбектеріне толыққанды ретроспективті және жүйелі талдау жасай отыра, тың деректер мен фактілік құжаттарды ғылыми айналымға енгізуді негізгі міндет деп алып отырмыз.

Бұл мақалада біз Батыс Сібірге айдалғандар еңбектерінің Семей өлкетануының дамуына қосқан үлестерінің зор екендігін, олардың атқарған қызметтері, негізінен Семей өлкетануы тарихнамасының негізгі бөлігін құрайтындығын дәлелдеуге тырысамыз.

Әрине, бұл тақырыптың маңыздылығы тек өткен тарихты ғылыми тұрғыдан жан-жақты қарастыру емес, сонымен қатар жер аударылғандардың бай шығармашылық-зерттеу мұрасын тәжірибелік тұрғыдан қолдану. Онымен қоса, осы өңірдің қазіргі даму тенденциялары мен заңдылықтарын түсінуге тырысу және өткен тарихты өмірлік сабақ ретінде пайдалану.

Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын 1888 ж. құрылған Томск мемлекеттік университетінің ғылыми кітапханасының, А.С.Пушкин атындағы Томск облыстық әмбебап ғылыми кітапханасының, Санкт-Петербург қаласындағы Б.Н.Ельцин атындағы Президенттік кітапхананың, Ресей Федерациясының Ұлттық электрондық кітапханасының, Ресейдің Мемлекеттік қоғамдық тарихи кітапханасының және Семей облыстық тарихи-өлкетану мұражайының қорларында сақталған аса құнды құжаттар құрайды.

Сонымен қатар, 1906 жылы жарияланған Дж.Кеннанның «Сибирь и ссылка» еңбегі (Кеннан, 1906), С.В. Максимовтың 1900 ж. Санкт-Петербургте басылып шыққан үш томдық «Сибирь и каторгасы» (Максимов, 1900), дәл осы жылы «Санкт-Петерборг түрмесі» типографиясынан басылып шыққан А.П.Саломонның «Ссылка в Сибирь» (Саломон, 1900), 1895 ж. жарияланған А.И. Дмитриев-Мамоновтың «Декабристы в Западной Сибири: очерк по официальным документам» (Дмитриев-Мамонов, 1905)

еңбектері және т.б. негізгі деректік материалдар жинағын құрайды.

Онымен қоса, жер аударылғандардың өздерінің жүргізген зерттеулерінің, атқарған қызметтерінің үлкен нәтижелері ретінде өңірімізге бай мұра болып қалған Адольф Янушкевичтің «Дневники и письма из путешествия по казахским степям» (Янушкевич, 2019: 110-178) атты күнделігі жеке, кең көлемдегі зерттеуді қажет етеді. Бұл еңбекте XIX ғасырдағы қазақтар тарихындағы көптеген маңызды эпизодтар сипатталған. Орта жүз бен Ұлы жүз қазақтарының Ресейге қосылуы, сол өңірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайына талдау жасалып, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, қолданбалы өнер сияқты халықтың мәдени-рухани жәйттәрі сипатталады.

XX ғасырдың басында Орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің «Записки»-ларында (Записки СПЗСИРГО, 1903-1931) жарияланған жер аударылғандардың еңбектері де өңірдің, әсіресе географиялық тұрғыдан зерттеулерімен, ғылыми ақпараттарымен тарихын толықтырып отырғаны белгілі.

Сондай-ақ XX ғасырда Ресей ғылымында өлкелік тарихқа жете назар аударыла бастағандықтан, 1927 ж. шығарылған «Сибирская ссылка» (Чужак, 1927) және 1968-1969 жылдары жарық көрген «История Сибири с древнейших времен до наших дней (в 5 томах)» (История Сибири, 1968-1969) басылымдарын ғылыми зерттеулерге қоссақ, өз кезегінде олар тақырыпты тереңірек, жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді.

Ғылыми мақаланың мақсаты - XIX ғасырдағы жер аударылғандардың Семей өңірі өлкетануын дамытудағы жасаған ұлан асыр қызметтерінің қаншалықты зерттелгендігін ашық тізбектеу, зерттеген ғалымдардың еңбектері мен жазбаларына тарихнамалық талдау жасау және мұрағат, кітапхана мұраларының қорларындағы құнды материалдар мен тың деректерді ғылыми айналымға енгізу.

Мақсатқа қол жеткізуде төмендегі міндеттердің қойылуы абзал:

- Сібірге жер аударылғандар туралы алғашқы Батыстық зерттеушілердің еңбектерін және қазіргі таңдағы шетелдік зерттеушілердің еңбектерін қарастыру;
- Семей жеріне жер аударылғандар туралы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғ. басында жазылған еңбектерді құнды дерек ретінде салыстырмалы түрде қарастыру;
- Кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі басылымдарда жарық көрген ғылыми еңбектерден өңірімізге байланысты жер аударылғандардың қызметінің мазмұнын ашу;
- Тәуелсіз Қазақстандағы осы мәселенің салыстырмалы түрде зерттелуінің даму үдерісін айқындау.

Зерттеу әдістері

Мәселені кешенді зерделеу үшін тарих ғылымдарында кеңінен пайдаланылатын тарихилық, шынайылық және әлеуметтік тәрізді жалпы методологиялық қағидалары қолданылды. Жалпыметодологиялық қағидалар және кешенді, әмбебап зерттеу бағыттары XIX ғасырдағы жер аударылғандардың Қазақстан өлкетануын дамытудағы қызметін мұрағат құжаттары және деректік маңызы бар еңбектер негізінде салыстырмалы түрде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеуде арнайы тарихи, деректанулық және тарихнамалық әдістер талдау, синтездеу, салыстырмалы-тарихи, ретроспективті, қорыту, бағалау, моделдеу, есептеу, баяндау кеңінен пайдаланылды. Зерттеу тарих ғылымдарының тұжырымдалары мен теорияларына сүйенді, өйткені олар белгілі бір мәселені мерзімдемелік тұрғыда архив құжаттары және тарихнамалық деректер бойынша талдауға мүмкіндік береді.

Талқылау және нәтижелер

Семей бекінісі 1745 жылдан бастап Сібір губерниясына қарасты, ал 1854 жылдан бері, Семей облысы ретінде Батыс Сібір губерниясына жатқан болатын (Хронологический перечень, 1883: 167).

Жалпы алғанда Ермактың 1581 жылы Сібірді жаулап алуынан бастап (Хронологический перечень, 1883: 35). Сібір аймағы түрменің, жаза өтеу мен тағдыр тауқіметімен елестетін деңгейге жеткен еді. Семей аймағы Ресейдің қол астына өтіп, Сібірдің бір аймағына енуі, бұл өлкенің де жер аударылғандар мен саяси қуғын сүргін көрген тағдырларды қабылдаушы орталықтардың біріне айналған болатын. Осылайша Сібірдің түрме алаңы образы XIX ғасырда Семей жеріне де таңылғандай бола бастады. Бірақ, қасиетті қазақ жері Сібірдей қайғы мен аяздың, өлім мен өмірдің отаны емес, жазасы жеңілдеген бірақ босап шықпаған талай игі жақсыларға пана болды. Жергілікті мәдениеті қалыптасқан, дәстүрі мен фольклоры бай, табиғаты әсем қазақ елі көзі ашық тұтқындарға таптырмас зерттеу алаңына айналып кете барды. Ресей империясының саяси қуғынының құрсауында қалған талай тұтқын достыққа жаны құштар, жүрегі кең қазақтармен араласып талай еңбектер қалдырды. Бұған Достоевскийдан асқан мысал жоқ.

XIX ғасырда Ресей империясының саяси жағдайы, оның ішінде жазалау шарасы ретінде қолданылған Сібірге қудалауға ұшырағандардың мәселесі шетелдік зерттеушілерді қызықтырмай қоймады. Себебі осы кездегі Ресейдегі аумалы-төкпелі саяси процесстердің, революциялық қозғалыстардың өршуі және оның елдердің халықаралық байланысына тигізетін әсері батыс әлемінің назарынан тыс қалмады. Осы тараптан алғанда Сібір жеріне зерттеушілер жан-жақтан ағыла бастайды.

Өңірімізге келген зерттеушілер бүгінгі таңда отандық тарих үшін мәні аса зор болатын қазақ даласы туралы құнды деректер мен тарихнамалық мәліметтердің қорын қалыптастырып, қазақ өлкесін отарлау саясатына ғылыми тұрғыдан негіздеуге де ішінара қызмет етті.

Солардың бірі, Ресейдің алғашқы американдық сарапшысы жас энтузиаст Джордж Кеннан 1885 жылы мұхиттың ар жағынан келіп, сенсациялық саяхат жасаған зерттеулері тарихта американдықтардың Ресейге деген көзқарасының қалыптасуына, тіпті керісінше өзгеруіне өзінің үлесін қосқаны мәлім. Ұзақ жолдың тауқыметін тартып, Петербордан Екатеринбургке дейін теміржол торабымен, бері қарай Түмен, сосын Ертіс бойындағы қалалар Омбы-Павлодар-Семей-Өскемен мен Барнауыл-Томск және ары қарай Иркутск, Чита, Нерчинск және Карий рудниктеріне дейін жетеді. Бір жарым жылға созылған саяхатында Сібір қалаларының саяси жағдайымен, қозғалыс күштерімен, құпия түрмелерімен, жер аударылғандармен тікелей танысып, тіпті 700-ге жуық жер аударылғандардың тізімі мен мекендерін алады. Нәтижесінде мұхиттың ар жағына үш чемоданға толтырылған: жер аударылғандардың өмірбаяндары, түрме күнделіктері, хаттар, кітаптар, баспа материалдары, бес жүзден астам фото суреттер, қолжазбалар және т.б. заттар болды. Экспедицияның ең үлкен нәтижесі «Сібір және қуғын-сүргін» атты тарихи деректерге толы еңбегі 1890-1891 жылдары Нью-Йорк, Лондон басылымдарында жарық көреді. Оған дейін 1887-1888 жылдары «Сенчури» беттерінде бірнеше мақалалары жарияланады (Сьюзан Смит-Питер, 2016:105-135).

Кейін осы кітаптың қаншалықты біз үшін маңызды дерек болатынын жазушы болжамаған да шығар. Десе де, тарихтың ақтаңдақ беттері барлығын айғақтап, саяси-әлеуметтік шындықтың шымылдығын ашты. Міне, осы ащы ақиқаттың астарында – алып жүйеге бағынғысы келмеген азат ойлы тұлғалардың ғұмырдариясы жатыр.

Кітапты жазуға кіріспес бұрын, Кеннан өзінің қолжазба дәптерлеріне, сібір газеттеріне библиографиялық көрсеткіш жасап, қуғын-сүргінге қатысы бар-ау деген үш жүздей орыс тілінде кітаптарды оқып жан-жақты зерттеген еді. Еңбек дәстүрлі саяхат жазбаларының әдеби жанрында жазылған, бірақ арасында автордың көргендерінен алған әсерлері мен оларды пайымдап сарауларынан, тарихи мәліметтер мен қуғын-сүргіннің статистикалық деректері мен жер аударылғандардың тарихынан баяндалады.

Мұндағы дәйекті мәліметтерді оқи

отырып, сол заманның тынысын анық көруге болады. Ендігі зерттеуші біздердің міндетіміз – осы жолжазбадағы қазақ қалалары, Ресейдегі жүргізілген саяси қуғын-сүргіннің салдарынан өзгерген өлке мәдениеті мен тарихы жөнінде жазылған пікірлерді жіті зерттеп, оның айшықты тұстарын тиісті деңгейде дәріптеу.

Екі томдық еңбекте арнайы біздің өлкемізге Семейдегі жер аударылғандармен алғаш кездесуі, «Екатеринбургтен Семейге дейін» сияқты бірнеше тараулар арналған. Мұнда Семей жайлы тарихи статистикалық мәліметтер келтіріледі: «Қала он бес мың тұрғыны бар орыс, қырғыз, татар тұрғындарымен Ертіс өзенінің оң жақ жағалауында орналасқан. Ташкент пен Орта Азия сауда жолында тұрғандықтан, әкімшілік-сауда орталығы болып саналады» (Ус, 2021). Дәл осында жер аударылғандармен алғаш танысқан еді.

Алғашқы таныстығын қаладағы екі жыл бұрын ғана (1883 ж.), осы саяси жераударылғандардың арқасында ашылған қоғамдық кітапханадан (кейіннен Гоголь атын иемденген, қазір Абай атындағы кітапхана) бастайды (Ковалев, Ермолаева, 2021).

Мәдениет орталықтарынан алшақ жатқан Семей үшін қоғамдық кітапхананың маңызы зор, ол тек қаланың ғана емес, бүкіл Семей өңірінің озық ойлы азаматтары бас қосатын мәдениет ошағына айналып, көпшілікті білім мен өнерге шақыратын, ақыл-ой дамуына үлес қосуда алатын орны жоғары болды.

«Сонымен қатар өздерінің археологиялық коллекцияларының негізінде құрылған өлкетану мұражайы бар, орыс тіліндегі газет-журналдарға толы, мыңдаған кітаптары бар сөрелерге қуанып, Спенсер, Льюис, Милль, Тейлор, Диккенс, Троллопа, Поэ, Скотт сияқты авторлардың романдары мен повестерін көріп, таң қалдым. Әсіресе, саяси экономикаға арналған кітаптар бөлімі үлкен екен, еңбектерді таңдап, кітапхананы толтырғандарға іштей ризашылығым мен қызығушылығым артты. Семейге деген көзқарасымды жақсартты, тіпті басқаша айтқанда, тамсандырды» - деп жазады саяхатшы (Меламед, 1981).

XIX ғасырдың екінші жартысында Семейдің рухани-мәдени өмірі үлкен жағымды өзгерістерге толы болды. Себебі мұнда жазасын өтеп жатқан бір топ зиялы қауым бар еді. Өлкенің тарихын зерттеуде жер аударылғандардың қызметі мен қосқан үлесі өлшеусіз. Өйткені қыруар еңбек атқарған әр түрлі қоғам мүшелері туған өлкеміздің өткен тарихы мен этнографиясы туралы бай, әрі ғылым үшін құндылығы шексіз мол материалдар қалдырды. Осы тұрғыдан алып қарағанда, өз күштерімен Семей жерін жаңадан тың мәліметтермен және құнды мұрағат құжаттары арқылы зерттеп, нақты шындыққа негізделген біртұтас жергілікті тарихты жасауда атқарған қызметтері орасан зор. Әсіресе олардың әр кезде жинап, жүйелеген деректері, жазған еңбектері бай шығыс өңірінің тарихынан терең сыр шертеді. Олардың жүргізген этнографиялық, археологиялық, топографиялық, экспедицияларының зерттеулерін ғылыми тұрғыдан саралау төл тарихымыздың толыға түсуіне септігін тигізеді. Осы бір мол рухани қазынаны қалдырған жер аударылған тұлғалардың тарихын зерттеу шетелдіктерді ғана емес, жергілікті зерттеушілерді де қызықтырған тақырып болды.

XIX ғасырдың аяғында бірқатар ғалымдар мен зерттеушілер Ресей империясындағы қуғын-сүргінге байланысты зерттеулер жүргізді. Профессор Г.С. Фельдштейннің 1893 жылы жарық көрген «Ссылка. Очерки ее генезиса, значения истории и современного состояния» (Фельдштейн, 1893) атты еңбегі үш бөлімнен тұратын Ресейдегі оппозициялық және саяси салдары қозғалмай, жалпы қуғын-сүргінді әлеуметтік институт ретінде қарастыратын жалпылама тарихи теориялық еңбек. Ежелден жазалау шарасы ретінде қолданылған шет аймаққа айдауға жіберіп, қуғын-сүргінге ұшыратудың тарихын, оның даму үрдісін, әсіресе кезең-кезеңге бөліп қарастыруын, ең ауыр жаза ретінде қуғынды пайдаланудың мемлекет үшін оң және теріс дәлелдері мен пікірлерін ашып жазған. Батыс Европаның

бірқатар елдеріндегі ежелден қолданылып келе жатқан заңдар, өздерінің отар елдеріне депортациялау, қудалау сияқты әдістерімен салыстырмалық тәжірибелік зерттеуі еңбектің мазмұны мен деректік құндылығын арттыруда.

Осы тұрғыдан алғанда, XIX ғасырдың аяғында профессорлар И.Я. Фойницкий (Фойницкий, 1881), С.Л. Чудновский (Чудновский, 1889), Императорлық орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімшесінің қызметшісі Алексей Дуров (Дуров, 1891) белгілі криминалист Д.А. Дриль (Дриль, 1899) және т.б. зерттеушілердің жазған еңбектері мен мақалалары теориялық тұрғыда бір сарынды, жазалау әдісі ретінде пайда болған қуғын-сүргіннің жалпылама тарихы, оның түрлері, статистикалық мәліметтері, қуғындалғандардың сол жерге біртіндеп бейімделуі, олардың өмір сүру тәртібі, әлеуметтік жағдайы, қоғамда алатын орны және т.б. аспектілері зерттелген.

Дегенмен, осындай зерттеулерде Сібірге жер айдалу тарихы толық, жан-жақты тізбектеліп жүйелі жазылғанымен, мұның ішінен қудаланғандардың ғылыми, мәдени, оқу-ағарту, яғни Сібір жеріндегі әлеуметтік-қоғамдық қызметтері ішінара кездесетін-ді, биліктің қатаң бақылауына байланысты толық ашылмаған деуіміз заңдылық. Ал, XX ғасырдың басында, жер аударылып келгендердің өздерінің біршама зерттеулері (Сибирский архив, 1911-1916) өңірдің тарихын толықтыра түсті, оған қоса кеңес заманындағы Ғылыми институттардың жүргізілген ауқымды жұмыстары тақырыптың тарихнамалық деңгейін арттыруда. Солардың ішінде, Сібірдің алғашқы өлкетанушы-зерттеушілері *«областничество»* түсінігін ғылыми айналымға енгізген, туған жерінің нағыз жанашырлары Н.Ядринцев (Ядринцев, 1882) (Ядринцев, 1870: 207-240) пен Г.Н. Потаниннің (Сборник Потанина, 1915) қызметін айтуға болады. Олар *«областничество»* деген Сібір зиялыларының арасындағы қоғамдық-саяси ағымды, идеологияны енгізген. Бұл зерттеушілер Сібірді зерттеп қана қоймай, оның қоғамдық-әлеуметтік, саяси өміріне барынша араласа бастағаны өздерін де қудалануға ұшыратады. Олардың Орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімшесіндегі ғылыми этнографиялық қызметі барысында, соның маңайына топтасқан жер аударылғандармен тығыз қарым-қатынаста болғандары ғылыми тұрғыдан түсінікті. Сібірге жер аударылғандардың аймақтың өзгеше бір рухани-мәдени серпілісі, қоғамның әлеуметтік тынысының өзгеруі екенін және де олардың аймақтағы тарихи маңыздылығының жоғары екенін өз еңбектерінде кеңінен жаза бастайды.

Н.М. Ядринцев Сібірді зерттеуші этнограф және публицист ретінде өте көп, құнды мәліметтер қалдырған. Оның «Сибирь как колония» және «Русская община в тюрьме и ссылке» атты туындылары өлке тарихын жүйелі зерттеуде, Сібір жерін саяси қудаланғандармен қоныстандыру арқылы отарлауы туралы, жер айдалғандардың түрмедегі және бостандықта қоғам арасындағы өмірі туралы, жазалау жүйесінің әр түрлі тарихи тәжірибесі, яғни Европа елдеріндегі мысдарының мысалдармен, қудаланғандардың түзеліп, елге оралудағы маңыздылығы туралы толық жан-жақты ашып жазылғаны еңбектің құндылығын арттыруда (Ядринцев, 1870: 207-240).

Өзінің еңбегінде ғалым жер аудару, әрине Сібірдегі демографиялық процесстерге белгілі әсерін тигізгенін, шетелде қалыптасқан «Сібір» анықтамасы - тек қудаланғандардан тұратын аймақ деген түсінік қате екенін, мұнда «қылмыскерлер жиналған топ емес, баяғыда-ақ қалыптасқан қарапайым тұрғындар және толыққанды азаматтар» тұратынын жазады (Ядринцев, 1870: 198). Еңбекте жергілікті тұрғындар мен жер аударылғандардың қарым-қатынасын да баяндайды. Көбіне, келгендерге мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық көмегі жеткіліксіз болғанынан қаңғырып кетсе, қалған бөлігі педагогикалық, медициналық және т.б. қызмет көрсету саласында жұмысқа кірісіп күн көріп, қоғамға бейімделіп кетті.

Ал, негізінде Н.М.Ядринцев Сібірге жер аударылудың тоқтатылуын қолдап, экономикалық жағынан да, саяси жағынан да

тиімсіз екенін өзінің еңбегінде жан-жақты негіздеп берді Ядринцев, 1870 228-236).

Солай бола тұра, Ядринцев те Потанин де, «Сібірдегі областничество идеологиясының» негізін құраған жетекші мамандары болып саналады. Қарапайым тілде, елдің негізгі орталығынан қалыс қалмай, шет мемлекеттердегі отарланған елдердей Сібірдің де жан-жақты дамуы. 1894 жылы Н.М.Ядринцев қайтыс болғаннан кейін, Н.М. Потанин «Сібір өлкелік қозғалысын» басқарды. Оған дәлел газет-журнал беттерінде шыққан мақалалары, оның ішінде атап өтсек, «Нужды Сибири», «Областническая тенденция в Сибири», «Будущее Сибирской областнической тенденции» және т.б. (Сборник Потанина, 1015: 113). Осы жерде Потанин ізін басқан, теориялық тұрғыда айтсақ, жер аудару арқылы отарлау саясатын ұстанған билікті қолдамайтын Г.Пейзен болған еді. Оның «Современник» журналында шыққан мақаласын Потанин өзінің ғылыми басылымдарында сілтеме жасағаны белгілі (Пейзын, 1859: 10-47).

Н.Я. Коншиннің "Материалы для истории политической административной ссылки в Степной край " атты еңбегінде (Коншин, 1923: 36) Дала өлкесінің әртүрлі облыстарынан көптеген саяси жер аударылғандар туралы баяндалады. Ресей империясындағы саяси құқыққа қарсы қызметі үшін Семей облысына 1883– 1884 жылдары Н. Долгополов, Л.Е. Фундалинская, А.Я. Энкель, Б.С. Гурвич, М.Л. Песис, А. Лобгицкий және басқалар жер аударылды.

1897 жылғы жалпы халық санағының материалдары, сол кездегі іс жүргізу құжаттары әлеуметтік-экономикалық саладағы жер аударылғандар ара шаруашылығымен, орман шаруашылығымен, ағаш өңдеумен (Семейдегі Ф.И. Кулвич) және саудамен (Семейдегі И.Турговский, И.М.Григорович, М.Гаевский), сусындар өндірумен, аспаптар дайындаумен, темір жолда, поштада және т.б. жерлерде жұмыс істеумен айналысты (Перепись, 1905: 113–115).

Жалпы, өлке тарихының зерттелуі, Семей облысындағы алғашқы өлкетанулық ұйым, 1878 жылы құрылған Семей облыстық статистикалық комитетінің, кейіннен комитеттің хатшысы болған Н.Я.Коншиннің бастамасымен 1902 жылы ашылған Императорлық Орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің жүргізген зерттеулерінің нәтижесі 1897-1902 жылдары жарияланған «Семей облысының Естелік кітапшалары» (Памятные книжни, 1878-1913) мен 15 томы баспадан шыққан «Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің жазбаларында» мақалалар ретінде көрініс тапқан.

Осы бір жазбалардағы жарияланған мақалалардың жартысы өлкеміздің бай тарихын зерттеуде өзінің қомақты үлесін қосқан, этнограф, ғалым, дін қызметшісі, өлкетанушы Борис Герасимовтың еңбектері. Оның облысымызға жер аударылып келгендер туралы жазған құнды зерттеулері тақырыптың тарихнамасын толықтырып тұрғаны мәлім. Мысал ретінде мақалада келтірілген бір-екі тағдырдың өлкеміздің дамуына, көркеюіне, жалпы жергілікті халықтың жағдайының жақсаруына қосқан үлесін айта кеткен жөн болар.

Әр кезеңде заі жүзінде іске асырылған әр түрлі рақымшылық шараларының арқасында поляктардың көбі Қазақстаннан кетті. Дегенмен, қазақ жерінде өзінің өмірлік жарын кездестіріп, қызмет етіп қалғандары да бар. Қазақ даласына өз қызметімен және мәртебесімен еңбек сіңірген поляк Цезарь Иософович Тераевич болды. Ол Мәскеу университетінің медицина факультетін тамамдаған білікті маман болатын. Зиялы поляк азаматы 1863 жылы көтеріліске қатысып, Сібірге жер аударылады. 1873 жылы Семейге уездік дәрігер болып келген. 1879 жылы Ішкі Ресейге көшкен Цезарь 1889 жылы Өскеменге қайтып келеді. Келгеннен кейін де дәрігерлік қызметін жалғастырып, халыққа жәрдем етеді. Цезарь Иосифовичке жер аударылған Е.Н.Михаэлис, А.Н.Феодорович және т.б. орыс зиялылары аса құрметпен қараған. 1901 жылы 6 мамырда елге жайлы мінезімен есте қалған Цезарь Иосифович дүниеден өтеді (Герасимов, 1918: 93).

Тағдыр айдап келген поляктың тағы бір айтулы азаматы Семенов Викенти Арцишевский. Семейде балаларға әріп үйретіп, оқушыларды гимназияға, кадет корпустарына даярлаған. 1870 жылы оны бақылау тоқталып, одан әрі қалалық басқармада іс жүргізген. 1875 жылдан 1905 жылдың күзіне дейін басқарманың бухгалтері қызметін атқарған (Герасимов, 1918: 47).

20 жасында жер аударылған поляк жігіті Осипов Леон Берберушқа 1878 жылы оған Ресей империясының астанасынан басқа жерлерде тұруға рұқсат береді. Бірақ, ол Қазақстаннан кетуді қаламаған. Өскемен қаласына орнығып, XX ғасырдың басына дейін қалалық полиция бөлімшесінде іс жүргізуші болып жұмыс істейді (Герасимов, 1918: 48). Ал, Феликс Кулович ұсақ саудамен айналысыпты. Бірақ Қазан төңкерісінен кейін бұл кәсібін де тоқтатуға мәжбүр болған. Араларында біртіндеп бедел жинап, адвокаттық қызмет атқарғандары да бар. Мысалы, Тулина Феликсов Марчевский XX ғасырдың басында Семей қалалық полиция бөлімшесінде «писарь» бола жүріп, адвокаттық кәсіппен айналысқан (Герасимов, 1918: 76).

Міне осындай үлкен теориялық, статистикалық, биографиялық мәліметтері бар жер аударылған поляктар туралы деректік, мұрағаттық құжаттарға сүйене отырып жазылған «Ссыльные поляки в Семипалатинской области» мақаласы мазмұнды құжат болып отыр. Бұл мақаланың құндылығын көрсетеді.

Сонымен қатар, Б.Герасимовтың XIX ғасырда Семейге жер аударылған орыс жазушысы Ф.Достоевский, және Е.П. Михаэлис, В.В. Сапожников, В.Н. Белослюдов сияқты және т.б. Семей өлкесінің рухани өмірінде ізін қалдырып, ғылым мен білімнің дамуына өз үлестерін аянбай қосқан саяси қуғындалғандар туралы жазғандарының барлығы «Орыс географиялық қоғамы Семей бөлімшесінің жазбаларында» және басқа газет-журнал беттерінде сақталған.

Барон А.Е. Врангельдің «Воспоминания о Ф.М. Достоевском в Сибири» (Врангель, 1921) еңбегі орыс жазушының сібірдегі өмірі, ол кісінің біздің өңірімізде шыққан туындылары туралы жете жазған. Себебі, барон Врангель орыс ғұламасының бір шатырдың астында тұрған бір-біріне қолдау көрсеткен ең жақын досы болған еді.

XX ғасырдың 20-30 жылдары патшалық Ресейдің қуғын-сүргін тарихына қатысты көптеген ғылыми мақалаларда тақырып тереңірек зерттеле бастағанын байқауға болады. Бұған дейін аса қызығушылықпен жазыла қоймаған өлкенің қоғамдық, мәдени-ағарту, публицистикалық қызметі жазыла бастады. Оған Мәскеуден шығып тұрған тарихи-революциялық «Каторга и ссылка» хабаршысында жарияланып отырған С.П.Швецовтың (Швецов, 1928: 90-101), В.Н. Николаевтың (Николаев, 1928: 90-101) еңбектері дәлел.

Ал, 1950-жылдардан бастап, 1960-1980 жылдардағы саяси қудаланғандардың ғылыми, қоғамдық, мәдени-ағартушылық қызметі толық ашылып, зерттелді. Оның бір көрінісі, 1960 жылдары Сібір тарихы ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі бес томдықтың үшінші томында толық бір тарау арналған «Саяси жер аудару, қоғамдық қозғалыс...» тақырыбында өте терең, жете зерттелген (История Сибири, 1968-1969). Сондай ақ, осы жылдары тарихшы, қоғам қызметкері, педагог С.Ф.Ковальдің Сібір тарихындағы қуғын-сүргін тарихындағы поляктардың жер аударылуы туралы зерттеулері бай құнды мәліметтер береді (Коваль, 1960), (Коваль, 1960). Бұл еңбектерде авторлар сібірдің этнографиясын, тарихын, мәдениетін, экономикасын және т.б. зерттеудегі XIX ғ. саяси жер аударылғандардың орны туралы объективті баға беруге тырысқанымен, олардың өлкетануды зерттеудегі қызметінің тарихы, мазмұны мен нәтижесі сараң, әрі қысқаша баяндалады.

Кеңес заманында Батыс Сібір аймағындағы поляктардың саяси қуғын-сүргін тарихына қатысты жаңа мұрағаттық материалдарды жүйелеу және анықтау әрекеттері жасалды. Бұл тұрғыда т.ғ.д., профессор Л.П. Рощевская (Рощевская, 1976)] үлкен зерттеулер жүргізіп, поляк қуғын-сүргін тарихының кезеңделуінің жасаған. Ал,

Сібірдегі жер аударылғандардың өлкетанудағы қызметін анықтауда деректерге терең мазмұнды анализ жасай білген авторлардың Шатрова Г.П. (Шатрова, 1962), Горюшкин Л.М. (Горюшкин, 1984, Шостакович Б.С. (Шостакович, 1997), Галиев В.З (Галиев, 1973), (Галиев, 1965), (Галиев, 1978) зерттеулері тақырыптың тарихнамасының мазмұнын тереңдетіп тұрғаны анық.

Посткеңестік кезеңде жер аударылу тарихының тарихнамасы тақырыптарға да, осы бағыттағы зерттеулердің мазмұнына да үлкен серпіліс берген жағымды өзгерістерге толы болды. Қазіргі тарихнамада зерттеушілердің жер аударылу тарихын біртұтас құбылыс ретінде қарастыруға деген ұмтылысы ғылыми қуантарлық жағдай деуге болады. Мұндай көзқараспен тарихи-салыстырмалы талдауды қолдану авторларға жер аударылғандардың жағдайын нақтылауға және орналасқан аймақтың дамуына қосқан үлесін салыстыруға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

XIX ғасырдың екінші жартысында поляктардың Сібірге жер аударылуы тарихнамасында ғылыми тұрғыдағы жаңа кешенді көзқарас қалыптасады. Поляктардың Сібірге келуі мен олардың қызметінің тарихы туралы бірінші жүйелі есепті белгілі сібірлік тарихшы, профессор Б.С.Шостакович (Шостакович, 1974) өзінің 200-ге жуық осы тақырыпқа арналып жазылған ғылыми еңбектерінде береді.

Ол 1980-жылдары алғашқы болып орыс тарихи әдебиетінде XIX-XX ғасырдың басындағы поляктардың Сібірдегі саяси қоныстану тарихына арналған тарихнамалық очерк жасап, осы тақырыпта өзінің кандидаттық және докторлық диссертацияларын қорғады.

Болеслав Сергеевич 2015 жылы үш томдық «Польша-Сібір тарихының феномені» (Шостакович, 2015) атты үлкен еңбегін жариялады. Монографияда поляк-сібір тарихының бірегей ғасырлық, көп қырлы және көп факторлы тарихына (XVII – XX ғасырдың басы) түбегейлі жаңа күрделі жүйеленген ғылыми түсіндірме берілген. Автордың қарастырылған тақырыпқа қатысты ғылыми көзқарастары мен тұжырымдарының көпшілігі жаңашыл сипатта өзінің ұзақ мерзімді зерттеулерінің нәтижелеріне негізделген.

Б.С. Шостаковичтің негізгі анықтамасы бойынша, Сібірдегі поляктар үшін, *"поврут – оседлене"*, яғни жер аударылғаннан кейін отанына оралу немесе Сібірде қалу туралы мәселе өте маңызды болды (Шостакович, 1995: 89). Жер аударылғандардың тарихи отанына орала алмауына, сондай ақ әлеуметтік-экономикалық фактор әсер етті. Оның ішінде, көптеген жер аударылған поляктар жергілікті әйелдермен некеге отырғанын да ескеруіміз керек деп, профессор Ю.М. Гончаров бұл процесстерді кеңінен зерттейді (Гончаров, 2005: 101-112), (Гончаров, 2010), (Gonczarow, 2007: 33-48).

Поляктардың Сібірдегі ғылым, білім, мәдениет және медицинаның дамуына қосқан үлесін зерттеу тақырыбы зерттеушілер үшін қашан да тартымды болып қала бермек. Жер аударылған поляктардың Сібірді зерттеуге және оның мәдениетін дамытуға қосқан үлесі кеңестік тарихнамада да танымал болды. Мысалы, Ф.А. Кудрявцев "Сібір тарихының" 3-томындағы "Каторга и ссылка" тарауында аймақты зерттеуге үлес қосқан көптеген көрнекті поляк ғалымдарының, сондай-ақ танымал дәрігерлердің есімдерін атап өтеді. (История Сибири, 1968: 118)

Сібірлік зерттеушілердің бірі, Ресей Ғылым Академиясы Сібір бөлімі Тарих институтының мүшесі, Қазақстандық ғалымдармен өте жақсы байланыс орнатқан, әсіресе Семей тарихшыларымен етене жақын араласатын, ортақ зерттеулер жүргізіп, бірігіп жобалар жазып жүрген тарихшы ғалым Михаил Викторович Шиловскийді айтып кетпеске болмайды. Ол КСРО Ғылым Академиясының мүшесі, профессор Л.М. Горюшкиннің тікелей шәкірті, өзінің кандидаттық та докторлық та диссертациясын осы кісінің жетекшілігімен қорғаған болатын. Өзінің жүздеген зерттеулерін, диссертацияларын «Сибирское областничество» тақырыбына арнап, XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Сібір жеріндегі

қоғамдық-саяси өмір, сол кездегі қоғамдық-саяси ағымдар, қозғалыстар туралы көп жазған. Өзінің туған өңірінің осы бағыттағы ғылымына қосқан үлесі зор (Шиловский, 1989)

Ресейдің кейінгі зерттеушілерінің тағы бірі, XIX ғасырдың екінші жартысындағы Сібірдегі саяси қуғын-сүргін тарихының тарихнамасын кеңінен зерттеп жүрген профессор Александр Ивановтың (Иванов, 2013) ғылыми жұмыстарын атап өтуге болады. Ол өзінің еңбегінде саяси жер аударылғандар тарихының зерттеулеріне толық талдау жасап, негізгі бағыттар мен проблемаларын анықтап, қорытынды шығарып, әрі қарайғы ғылыми тұрғыдағы зерттеу шекараларын белгіледі деуге болады.

А.А.Иванов тарихнамалық шығармасын, тіпті XYII ғасырдағы философ және тарихшы, славян грамматикасын құрастырушыларының бірі, өзі де Тобылға айдауға жіберілген Юрий Крижаничтің «Саясат» атты еңбегінен бастап, зерттеушілерге жеке-жеке тоқталып, олардың негізгі еңбектерін талдап, салыстырмалы түрде жақсы анализбен жазған.

Тәуелсіз Қазақстанды, жалпы Қазақстанды айтатын болсақ, профессор Жанұзақ Қасымбаевтың зерттеулері отандық тарихнамадағы жаңашыл, маңызды бастама болғандықтан толықталып кетпеске болмас. Біздің тақырыпқа қатысты ғалымның «Семей қаласының тарихы 1718-1917 жж.» (Касымбаев, 1998) атты еңбегі үлкен ғылыми қазына. XIX ғасырдағы жер аударылғандар қызметінің тарихын толығымен бір тарауында ашып, түсініктеме беріп жазады.

80 жылдардың басында Қазақстандық тарихшылар әр кездегі халық санақтарының қорытындыларын тарихи айналымға енгізе бастады. Солардың бірі, жергілікті зерттеуші Н.В.Алексеенко болды. Өлкетанушы ғалым, профессор Николай Владимирович тарихшылар династиясының негізін қалаған, Өскемен педагогикалық институтының алғашқы тарих ғылымдарының кандидаты өзінің бүкіл ғұмырын өлкені зерттеуге арнаған. Автордың «Население дореволюционного Казахстана (Численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.)» еңбегінде патшалық Ресей тұсындағы халық санағының, дәлірек айтқанда, 1897 жылғы санақтың нәтижелері басшылыққа алынған (Алексеенко, 1981).

Ғалымның «Усть-каменогорск и усть-каменогорцы» (Алексеенко, 1995) еңбегі де құнды, әрі қызықты мәліметтерге толы. Себебі, еңбекте еліміздің шығысында орналасқан ірі өндірістік қала Өскемен халқының ұлттық құрамының өзгеруі тарихи оқиғалармен сабақтаса көрініс береді.

Бертін келе, Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты Айгерім Альжанова 2000-жылдары өте жақсы туынды шығарады. «Западная публицистика о казахах в период царизма» (Альжанова, 2017) еңбегінің үшінші тарауы «Саяси жер аударылғандардың шығармаларындағы қазақ шындығы» деп аталады. Мұнда Қазақстандағы баспасөз қызметінің дамуындағы саяси жер аударылғандардың рөлін айқындап, польшалық саяси қуғын-сүргін көргендердің публицистикасы және американдық саяхатшы Джордж Кеннанға жете тоқталады.

Қазіргі таңдағы шетелдік зерттеушілер Семей өлкетануы мен оның тарихнамасы туралы көп еңбек жазып жүрген жоқ. Дегенмен, орыс тарихын зерттеумен айналысып жүрген батыс тарихшылары арасында жераудару мәселелерімен айналысып жүрген ғалымдар бар. Олардың көпшілігі нақты Сібірге жераударылған саяси немесе қылмыс жасаған тұтқындар жайында қызықты декректерге толы батыстық көзқараста жазылған еңбектерді дүниеге әкелуде. Олардың еңбектеріндегі ерекшеліктер, тек орыс деректері мен еңбектеріне ғана сүйенбей жазуында деп айтсақ та болады. Батыс және американдық ғалымдардың тарихи зертеулерінен тікелей Семейдің өлкетану саласын дамытқан тұтқындар жайында мәлеметтер жиі кездестірмейміз. Жалпы алғанда батыс санасында "Сібір" сөзі "қудалау" түсінігімен қатар жүреді. Батыс ғалымдары сібірлік идентификацияның не екендігін түсінуге тырысып, қызықты еңбектер жазып қалдыруда. Шындығына келер болсақ,

шетелдіктер 1917 жылғы революцияға дейінгі жераударулар жайында көп зерттеулер жасады деп айта алмаймыз. ГУЛАГ, Сталиндік репресиия кезеңін жазумен салыстырғанда ғылыми еңбектер көп емес. Десек те, батыс ғалымдарының еңбектері арқылы, Батыс-Сібір аумағына кімдер жераударылғандығын, оларға қандай айыптар тағылғандығы мен олардың өмір сүру жағдайлары жөнінде, сонымен қатар, Ресей әкімішілік аппаратының жұмыс істеу стилі жайында көп мәліметтер алу мүмкіндігі бар. Яғни Батыс-Сібір аумағына жераударылған азаматардың әлеуметтік келбеті жөнінде бай мәліметтерге қол жеткізуге болады.

Англо-американдық әдебиеттерде XIX ғасырдағы сібір жерлері әскери тұтқындарға арналған үлкен лагерь ретінде бейнеленеді. Шетелдік ғалымдар көп жағдайда тұлғалардың өміріне тоқталмас бұрын Сібір жерлерінің Ресей империясы үшін не үшін маңыздылығына тоқтала келе, бұл территориялардың айыпталғандарды жераударатын және отарлаудың өзгеше бір тәсілі ретінде де қарастырады.

1880 жылдардан бастап Ұлыбритания мен Америка Құрама Штаттарында Сібір тұтқындары жайлы, Ресей билігінің Сібірге деген құмарлығы пайда табуға ұмтылуының себептері мен тұтқында болған саяси жер аударылғандарға көрсетілген қатыгездіктер жөнінде әңгімелер жариялана бастаған. 2016 жылы Бен Филлипс Лондон университеттік колледжінде «Саяси қуғын-сүргін және 1917 жылға дейінгі ағылшын-орыс байланыстарындағы Сібірдің келбеті» (Phillips, 2017) тақырыбында докторлық диссертация қорғайды. Кейіннен бұл еңбегі кітап болып жарық шықты. Автор осы еңбегінде Семей жеріне қудаланған саяси тұтқындардың зиялылығы жайында сөз қозғайды. Ол ғылыми талдау жасау барысында Кеннан еңбектеріне жиі сүйенеді. Филлипстің еңбегіндегі осы бір тұсы Семей жеріндегі тұтқындардың өте зиялы екендігін, олардың әлемдік жағдайларды жақсы білетіндіктерін және шетелде өмір сүрмесе де шетелдік әдебиеттер мен ғылыми жаңалықтарды қанық екендігін аңғартады. Нақты тоқталар болсақ, Семей жерінде жазасын өтеп жүрген Леонтьевтың «ғылыми талғамының» тым жоғары екенін, егер Кеннан оны Вашингтонда кездестірген жағдайда оны АҚШ-тың геологиялық институтының әлде Ұлттық мұражайдың жас маманы деп білер едім деген естеліктері бар. Автор Кенанның басқа тұтқындармен кездесу барысында оларды суреттеуін былай жеткізеді «Саяси тұтқындардың көпшілігі британдық және американдық әдебиеттерді жетік біледі, сонымен қатар, Американдағы саяси жағдайлармен таныс, олар Сібірде емес атлантиканың басқа жағалауында тұратын адамдар деп ойлап қалуға болады» деп жазады. Автор американдық және британдық жазушылар тағдыр тәлкегімен Семей өңіріне келген адамдарды өздерінің саяси идеологиялық сенімдері үшін жапа шегіп, тұтқындық өмір кешкен ақылдылар тобы ретінде бейнелейтіндігін жиі айтады.

Филлипстің бұл ғылыми жұмысы негізінен Сібірге айдалған саяси тұтқындардың көпшілігі өте ақылды, оқымысты және білімпаз адамдар болғандығын дәлелдейді. Олардың ағылшын әдебиеті, мәдениеті, ғылымы мен географиясы жайындағы ақпараттарының молдығына тәнті бола отырып, олардың көзі ашық, қоршаған ортасына мән беріп, сол өлкенің тарихы мен мәдениеті жайында естеліктер қалтыра алатын, үнемі ізденісте жүрген жандар болғандығын байқауға болады.

Эндрю Гентес Сібірге қудаланған азаматтар жайында ірі еңбек жазған австралиялық тарихшы. Эндрю саяси тұтқындар жайында еңбегін әріден, яғни 16 ғасырдан бастайды. Ол өзінің «Сібірге жер аудару 1590-1822: Ресейдегі материалдық коммерцияландыру және әкімшілік жүйелеу» (Gentes, 2008) кітабында қылмыскерлер, диссиденттер мен өзге маргинал топтарды Сібірге жіберуді Ресейдің отаршылдық саясатының инструменті ретінде қарастырады. Бірақ Гентес атап өткендей, патшалық жер аудару жүйесі Ресей халқын мемлекеттің экономикалық, саяси мүдделері үшін жазалау және бақылау құралы ретінде ғана емес,

Мишель Фуконың "үкімет" ұғымына сүйене отырып, жер аудару жүйесін патшаның озбырлығы мен жаңа қалыптасып келе жатқан Ресей бюрократиясы мен зиялы қауым арасындағы күрестің символы ретінде қарастырады. Ол Орыс империясындағы ауыр еңбек туралы жалпы, теориялық түсінік беруімен қатар, жергілікті әкімшілердің теріс қылықтары, саяси тұтқындардың төзімділігі мен өмір сүруі, сондай-ақ Ресейдің шетінде тұрған мыңдаған адамдардың тағдыры туралы әңгімелерді баяндайды.

Сібір аймағындағы жераудырлғандардың өміріне қатысты керемет ғылыми туындылардың бірі Сара Бэдкоктің «Қабырғасыз түрме: Патшалықтың соңғы жылдарындағы Шығыс Сібірге жераудару» (Badcock. 2016) кітабы Сараның еңбегі Оралдың шығысынан Сібірге дейін жерлерде жераударылған адамдардың 1905 по 1917 жылдар аралығындағы өмірлеріне арналады. Дегенмен ғылыми туындымен танысқанда тек жоғарыда көрсетілген аралықтарды ғана біліп қоймай, тарихи алғышарттары жөнінде де мағлұмат алуға болады. Жұмыстың ең бір ерекшелігі эмоциялар, жазалау, қасірет пен қайғы тарихына арналады. Оны мемлекеттің аппараттық жұмыс істеуі, биліктің адамдарды қалайша бағындыруы немесе қадалағаны емес, қадаланған азаматтардың тағдыры қатты қызықтырған.

Ол Шығыс Сібірдегі Иркутск және Якутск облыстары жөнінде көбірек тоқталғанымен, автор саяси қуғындалғандарға емес, жалпы саяси қуғынға ұшырамаған қылмыскерлер немесе жалпы жер аударылғандарға көп мән береді. Осынысымен жұмыс өзгешеленіп, ерекшеленіп тұрады. Ол тарихшы зерттеушілердің назарынан тыс қалып қоя беретін, Сібірге барып қызмет еткен «областники» тарихы мен тағдырын жақсы суреттейді. Мысалға алар болсақ, Семей өлкетануына үлкен үлес қосқан Н.Н. Ядринцев Г.Н. Потанин жайында мәліметтерді кездестіре аламыз. Бэдкок Ядринцевтің іргелі еңбегінің бірі "Сибирь как колония" еңбегіне сілтеме жасап, өз еңбегіне сілтеме жасайды. Ол регионалистердің Томск, Батыс Сібір аймағына көп еңбек сіңіргендіктері жөнінде жақсы талдаулар жасайды.

Сара Бэндкок 1905 – 1917 жылдар аралығында түрмелік өмір мен патшаға «подданый» болған мыңдаған адамдар жайында бұрын ешкім жарияламаған аймақтық мұрағаттардан алынған өте құнды деректерді пайдалана отырып, сол кезеңнің шынайы өмірін суреттеуге тырысады. Бэдкок, өз кітабында архивтік құжаттар сол кездің өмір жайында толықтай мәлімет бермейтіндігін, фрагментті түрде ғана мәліметтер ала алғандығын жасырмай айтып кетеді.

Татьяна Сабурованың Sibirica журналында ағылшын тілінде жарияланған «Соңғы империалситік кезеңдегі географиялық қиял, антропология және Сібірдің саяси қуғынға ұшыраған фотографтары» (Saburova, 2020) атты мақаласы Орта Азия, соның ішінде 1899 Парижде өткен халықаралық көрме қарсаңында Дудиннің Семей тұрғындарының күнделікті өміріне алты жүзден астам фото түсіргендігі жайлы мәліметтер береді. Мақала негізінен Патшалық Ресей тұсында жераударылғандарды фотоға түсіру қызметтеріне арналады. XIX ғасырда фотоға түсіру экспедициялардың негізгі мақсатының біріне айналғандығын, ол экспедиция кезіндегі негізгі құрал болып табылғандығын, сонымен қатар саяси жераударылғандардың фотоға түсіруді игеруі мен оны пайдалануы туралы кең мәлімет ұсынады. Батыс Сібірге саяси негізде жераударылғандардың арасында фотографтар аз болмаған. Мақалада сол кезеңнің ерекше мамандығын игерген саяси қуғында жүрген адамдардың осы мамандық арқылы өздерінің әлеуметтік ортадағы беделінің қалай артқандығы, сонымен қатар қаржылай өздерін қамтамасыз етуде фотограф болудың артықшылықтарын, фотоға түсіру арқылы өздерін интеллектуалды қырларын қалайша дамытқандығы шебер баянадалады. Автор фотолардың деректік маңызына тоқтала келе, тұтқындардың саяси қуғында жүре отырып Семей жеріндегі мұражайлар мен

мұрағаттардың фото коллекциясының молаюына тікелей қызмет еткендігін талдайды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Семей облысының орналасуы, геосаяси жағынан Қазақстанның басқа аймақтарынан ерекшеленіп тұратындығы белгілі. Осыған орай, тағдыр айдауымен, өмірдің заңдылықтарымен осы аймаққа табан тіреген жер аударылғандардың тағдыры біздің елдің тарихымен біте қайнасып жатыр.

Зерттеу жұмысында Семей өңіріне жер аударылғандардың XIX-XX ғасырр тоғысында осы мекенде қалыптасып даму тарихына тарихнамалық тұрғыда зер салуға тырыстық. Берілген тарихи мәліметтер барынша толық деп айтудан аулақпыз, бірақ, қалай дегенмен де, көптеген еңбектер мен зерттеулерді танып білуге біршама қадамдар жасалынды деуге болады.

Жер аударылғандар ішінде саясатқа, қоғамдық өмірдің басқа да жақтарына мән бермей өз тіршіліктерімен айналысқандарымен бірге, жергілікті халықтың өміріне, мәдениетіне, рухани дүниесіне, аумақтың табиғатына мән беріп, өлкені зерттеген алдыңғы қатарлы азаматтар аз болған жоқ. Сонымен бірге, жер аударылған поляк ұлт өкілердерінен Қазақстанның геологиясын, географиясын, ботаникасын, зоологиясын және жергілікті қазақ халқының энографиясын, тарихын, өнерін және музыкасын да зерттегендер өте көп еді.

XX ғасырдың басында Шығыс Қазақстан аумағына қызмет бабымен келіп, жергілікті халықпен етене жақындасып, олардың бүкіл болмысын зерттеуге тырысқан, өсіп келе жатқан, қазақ халқы зиялыларының көзқарастарының қалыптасуына және Еуропа мәдениетінің еліміздің шығысындағы жергілікті мәдениетпен араласуына өз әсерін тигізген тұлғалардың болғанын айтпай кету мүмкін емес. Олар XX ғасырға аяқ басқан Қазақстанның ғылымын дамытуға белгілі дәрежеде үлестерін қоса білді. Олар XIX ғасырдағы қазақ даласының этнографиялық келбеті жайлы мәліметтер жинақтағанын белгілеп кеткен еңбектерден көреміз.

Солай бола тұра, XIX ғасырда жер аударылғандардың еңбегін көрсететін істелген жұмыстардың санына қарамастан, олардың әр түрлі бағыттағы өлкетанулық зерттеулерінде талдау мен бағалауда жүйелі тәсіл жоқ.

Семей өңіріне жер аударылғандардың тарихы бойынша зерттелген еңбектерде олардың аймақтың табиғат пен пайдалы қазбаларын, халықтың тарихын, салт-дәстүрлері мен заң нормаларын зерттеуге қосқан қыруар үлесі атап өтіледі. Авторлар жер аударылғандардың қазақ халқына медициналық қызмет көрсетуді таратуға, мектептер мен кітапханалар, облыстық статистикалық комитеттердің ашылуына белсене қатысқанын жарыса жазады.

Өңірімізге белгілі бір себептермен жер аударылғандардың қазақ тарихын зерттеудегі сан-салалы қызметтерін жан-жақты саралап, артына қалдырған тарихи, ғылыми мол мұраларын бүгінгі күн биігінен пайымдап, бағалау әлі де алдағы міндеттердің бірі болмақ.

Әдебиеттер тізімі

Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана (Численность, размещение, состав, 1870-1914 гг.) / Н.В. Алексеенко. – Алма-Ата: Наука, 1981. – 112 с.

Алексеенко Н.В. Усть-каменогорк и усть-каменогорцы / Н.В. Алексеенко. – Усть-каменогорск: Наука, 1995. – 75 с.

Альжанова А. Западная публицистика о казахах в период царизма / А.Альжанова. – Алматы:Кітап, 2017. – 200 с.

Badcock Sarah. A Prison Without Walls: Eastern Siberian Exile in the Last Years of Tsarism,

– Oxford: Oxford University Press, 2016. – 110 p.
Врангель А.Е. Воспоминания о Ф. М. Достоевском в Сибири 1854–56 гг. / А.Е. Врангель. – Санкт-Петербург: Тип. А.С.Суворина, 1912. – 221 с.
Галиев В.З. Влияние политических ссыльных на культурную и общественно-политическую жизнь Казахстана в Х1Х-начале ХХ веков. Автореф. дисс. кан-д. ист. наук. – Алма-Ата: Каз. гос. ун-т им. С.М. Кирова, 1965. – 28 с.
Галиев В.З. Декабристы в Казахстане / В.З. Галиев. – Алматы: Білім, 1973. – 103 с.
Галиев В.З. Ссыльные революционеры в Казахстане / В.З. Галиев. – Алма-Ата: Білім, 1978. – 140 с.
Gentes Andrew. Exile to Siberia, 1590–1822: Corporeal Commodification and Administrative Systematization in Russia. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – 256 p.
Герасимов Б. Ссыльные поляки в Семипалатинской области // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. – Семипалатинск. – 1918. – С. 122.
Гончаров Ю.М. Польская семья в городах Западной Сибири во второй половине XIX – начале XX в. // Процессы урбанизации в Центральной России и Сибири. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та. – 2005. – С. 101–112.
Гончаров Ю.М. Семья и процессы аккультурации и ассимиляции поляков в Сибири во второй половине XIX – начале XX века / Ю.М. Гончаров. – Омск, 2010. – № 1. – С. 10.
Gonczarow Ju.M. Polska rodzina na Syberii w połowine XIX i na początku XX wieku // Zesłaniec. – 2007. – № 29. – S. 33–48.
Горюшкин Л.М., Миненко Н.А. Историография Сибири дооктябрьского периода / Л.М. Горюшкин. – Новосибирск: Наука, 1984. – 384 с.
Дмитриев-Мамонов А.И. Декабристы в Западной Сибири: исторический очерк по официальным документам / А.И. Дмитриев-Мамонов. – Санкт-Петербург: Типография Монтвида, 1905. – 262 с.
Дриль Д.А. Ссылка во Франции и России (из личных наблюдений во время поездки в Новую Каледонию, на остров Сахалин, в Приамурский край и Сибирь) / Д.А. Дриль. – Санкт-Петербург, 1899. – 230 с.
Дуров А. Краткий исторический очерк колонизации Сибири / А. Дуров. – Томск: Типография Губернского Правления, 1891. – 58 с.
Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. – Семипалатинск. – 1903-1931. – С. 112.
Иванов А.А. Сибирская политическая ссылка XYII начала XX в. в исследованиях современников / А.А. Иванов. – Иркутск, 2013. – 153 с.
История Сибири с древнейших времен до наших дней (в 5 томах). – Ленинград: Издательство "Наука", 1968–1969. – Т.3. – С. 530
Касымбаев Ж. История города Семипалатинска (1718-1917 гг.) / Ж. Касымбаев. – Алматы, 1998. – 276 с.
Кеннан Дж. Сибирь и ссылка: в 2 ч. / Дж. Кеннан. – Санкт-Петербург: Издание Вл.Распопова, 1906. – 398 с.
Коваль С.Ф. Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов / С.Ф.Коваль. – Москва: Наука, 1960. – 666 с.
Коваль С.Ф. Польские повстанцы 1863 г. в Сибири. Тезисы научной конференции по истории Сибири и Дальнего Востока. – Иркутск, 1960. – 65 с.

Ковалев В., Ермолаева Л. В Сибирь за правдой. [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: Красное место оглянемся-ка на сто лет назад. https://www.krasplace.ru/dzhordzh-kennan-v-sibir-za-pravdoj (дата обращения: 18.12.2021).
Коншин Н.Я. Материалы для истории политической административной ссылки в Степной край // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического общества. – Семипалатинск, 1923. – Вып. XIV. – С. 36.
Максимов С.В. Сибирь и каторга: в 3 ч. / С.В. Максимов. – Санкт-Петербург: Издание В.И.Губинского, 1900. – 487 с.
Меламед Е.И. Джордж Кеннан против царизма: "Сибирь и ссылка Дж. Кеннана"/ Е.И. Меламед. – Москва: Книга, 1981. – 125 с.
Николаев В.Н. Сибирская политическая ссылка и изучение местного края // Каторга и ссылка. – 1927. – 5. – С. 90–101.
Памятные книжки Семипалатинской области 1878-1913. [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL:
http://kostanay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3563&Itemid=51 (дата обращения: 18.12.2021).
Пейзын Г.Г. Исторический очерк колонизации Сибири // Современник. – 1859. – № 9. – С. 10–47.
Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Семипалатинская область, 1905. – С. 113–145.
Рощевская Л.П. История политической ссылки в Западной Сибири во второй половине XIX в. / Л.П. Рощевская. – Тюмень, 1976. – 31 с.
Saburova T. Geographical Imagination, Anthropology, and Political Exiles: Photographers of Siberia in Late Imperial Russia, Sibirica : the Journal of Siberian Studies; New York. – 2020. – № 1. – P. 57-84.
Саломон А.П. Ссылка в Сибирь: очерк ее истории и современного положения / А.П. Саломон. – Санкт-Петербург: Типография С.-Петербургской тюрьмы, 1900. – 339 с.
Линьков А.И. Сибирский архив : журнал археологии, истории и этнографии Сибири. - Иркутск : тип. М. П. Окунева , 1911-1916, № 1. – С. 62.
Сборник к 80-летию дня рождения Григория Николаевича Потанина: избранные статьи и биографический очерк. – Томск, 1915. – 113 с.
Сьюзан Смит-Питер. Сибирские письма Дж.Кеннана старшего 1866-1867 гг. // Сибирские исторические исследования. – 2016. – № 3. – С. 105-135.
Ус Л.Б., Международные научные связи Сибири (конец XIX - начало XX в.). Глава 4 Сибирь глазами иностранцев Новосибирск [Электрон.ресурс]. – 2021. – URL: http://sibistorik.ru/project/us/4-1.html (дата обращения: 09.12.2021).
Phillips B.G. Political Exile and the Image of Siberia in Anglo-Russian Contacts Prior to 1917, University College London, 2017, – P. 297.
Фельдштейн Г.С. Ссылка. Очерки ее генезиса, значения истории и современного состояния / Фельдштейн Г.С. – Москва, 1893. – 191 с.
Фойницкий И.Я. Ссылка на Западе в ее историческом развитии и современном состоянии / И.Я. Фойницкий. - Санкт-Петербург: типография М. Стасюлевича, 1881. – 338 с.
Щеглов И.В., Вагина В.И. Хронологический перечень важнейших данных из истории Сибири: 1032-1882 гг. / И.В. Щеглов, В.И. Вагина. – Иркутск: Издание Восточно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества, 1883. – 778 с.

Чудновский С.Л. Переселенческое дело на Алтае // Записки Восточно-Сибирского отдела Русского географического. – Иркутск, 1889. – Т.1. – С. 100.
Чужак Н.Ф. Сибирская ссылка: Сб. 1 Всесоюз. о-во полит. каторжан и ссыл.-поселенцев / Н.Ф.Чужак. – Москва: Изд-во Политкаторжан, 1927. – 222 с.
Шатрова Г.П. Декабристы и Сибирь / Г.П. Шатрова. – Томск, 1962. –176 с.
Швецов С.П. Культурное значение политической ссылки в западной Сибири // Каторга и ссылка. – 1928. – № 3. – С. 90-101.
Шиловский М.В. Сибирские областники в общественно-политическом движении в конце 50-60-х гг. XIX в. / М. Шиловский. – Новосибирск, 1989. – 144 с.
Шостакович Б.С. История поляков в Сибири (XVII–XIX вв.) / Б.С. Шостакович. – Иркутск, 1995. – 165 с.
Шостакович Б.С. Поляки в Сибири в 1870-1890-е годы (из истории русско-польских отношений в XIX в.): автореф. дис. … канд. ист. наук. – Иркутск: Иркутский государственный университет, 1974. – 43 с.
Шостакович Б.С. Узловые вопросы истории поляков в Сибири (конец XVIII - конец XIX в.): автореф. дисс. … д-ра ист.наук: 07.00.02-отечественная история. – Москва: Институт славяноведения Российской академии наук, 1997. – 52 с.
Шостакович Б.С. Феномен польско-сибирской истории (XYII в. - 1917 г.) основные аспекты современных научных трактовок, результатов и задач дальнейшей разработки темы / Б.С. Шостакович. – Москва, 2015. – 816 с.
Ядринцев Н.М. Исторические очерки русской ссылки в связи с развитием преступлений // Сборник статей о Сибири и о прилежащих к ней странах. – 1870. – Т.43. – № 10. – С. 207-240.
Ядринцев Н.М. «Сибирь как колония»: к юбилею трехсотлетия: современное положение Сибири, ее нужды и потребности, ее прошлое и будущее / Н. Ядринцев. – Санкт-Петербург, 1882. – 383 с.
Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям // Простор. – 2019. – № 3. – С. 110-178.

Меруерт Б. Ибраева[1], Бакыт Ж. Атантаева[2], Арафат М. Мамырбеков[3]

[1,2] Университет имени Шакарима, Семей, Казахстан
[3]Университет Алихана Букейханова, Семей, Казахстан

Историография деятельности ссыльных по развитию краеведения в Семипалатинской области в XIX веке

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, связанные с объективным исследованием одного из наиболее значимых и перспективных научных направлений - краеведения Казахстана.

С помощью ценных документов, хранящихся в архивных фондах научных библиотек России и в фондах Семипалатинского областного историко-краеведческого музея, авторы дают анализ деятельности просвещенной и любознательной молодежи, сосланной в Семипалатинский регион в XIX веке, оставившей значительный след в научном исследовании края.

Тематика изучения деятельности ссыльных в XIX веке находит отражение в ряде работ по истории ссылки, являющейся составной частью общей проблематики изучения ссыльной системы. В них приводится множество разнообразных сведений, ценных наблюдений, фактов, выводов, касающихся деятельности ссыльных в Сибирском регионе. Первоначально многие материалы были фрагментарны, отрывочны и разрозненны, в трудах советского и настоящего времени наметилась тенденция к систематизации.

В статье представлен анализ трудов первых западных исследователей по истории ссыльных, а так же зарубежных исследователей настоящего времени.

Новые публикации архивных материалов, отдельных статей, сборников, монографий, изданий по истории ссылки являются ценным источником информации. В статье анализируются труды, где раскрыта исследовательская, культурно- просветительская деятельность ссыльных и представлен их вклад в социально-экономическое развитие региона. В статье дан ретроспективный и широкомасштабный анализ опубликованной литературы, содержащей особенности и основные тенденции деятельности ссыльных в развитии краеведения Семипалатинского региона.

Ключевые слова: ссыльные; Сибирь; «областничество»; колонизация; репрессии; гонения; Западно-Сибирский край; этнография; исследователь; краеведение; экспедиция.

Meruert B. Ibrayeva[1], Bakyt Zh. Atantayeva[2], Arafat M. Mamyrbekov[3]

[1,2]*Shakarim University, Semey, Kazakhstan*
[3]*Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan*

Historiography of the activities of the exiles in the development of local history of the Semipalatinsk region of the XIX century

Abstract. The article deals with issues related to the objective study of one of the most socially significant and promising scientific areas – the local history of Kazakhstan.

With the help of especially valuable documents stored in the archival collections of scientific libraries of Russia and in the collections of the Semipalatinsk Regional Museum of Local Lore, the authors analyze the activities of enlightened and inquisitive youth exiled to the Semipalatinsk region in the XIX century, who left a significant mark in the scientific study of the region.

The subject of the study of the activities of exiles in the XIX century is reflected in several works on the history of exile, which is an integral part of the general problems of studying the exile system. They contain a variety of information, valuable observations, facts, and conclusions, to varying degrees concerning the activities of exiles in the Siberian region. Initially, many materials were fragmentary, fragmentary, and scattered, and there was a tendency to systematization in the works of the Soviet and present time.

The article presents an analysis of the works of the first Western researchers on the history of exiles, as well as foreign researchers of the present time.

New publications of archival materials, individual articles, collections, monographs, and publications on the history of the link are valuable sources of information. The article analyzes the works where the research, cultural and educational activities of the exiles are revealed and their contribution to the socio-economic development of the region is presented. The article provides a retrospective and large-scale analysis of the published literature containing the features and main trends of the activities of exiles in the development of the local history of the Semipalatinsk region.

Keywords: exiles; Siberia; "oblastnichestvo"; colonization; repression; persecution; West Siberian Region; ethnography; researcher; local history; expedition.

References

Alekseenko N.V. Naselenie dorevolyucionnogo Kazahstana (Chislennost', razmeshchenie, sostav, 1870-1914gg.) [The Population of Pre-Revolutionary Kazakhstan (Numbers, Location, Composition, 1870-1914).], (Nauka, Alma-Ata, 1981, 112 p.), [in Russian].

Alekseenko N.V. Ust'-kamenogork i ust'-kamenogorcy [Ust-Kamenogorsk and the Ust-Kamenogorsk people], (Nauka, Ust'-kamenogorsk, 1995, 75 p.), [in Russian].

Al'zhanova A. Zapadnaya publicistika o kazahah v period carisma [Western journalism about the Kazakhs during the Czarist period], (Kitap, Almaty, 2017, 200 p.), [in Russian].

Badcock Sarah. A Prison Without Walls: Eastern Siberian Exile in the Last Years of Tsarism, (Oxford University Press, Oxford, 2016, 110 p.).

Vrangel' A.E. Vospominaniya o F. M. Dostoevskom v Sibiri 1854–56 gg. [Memories of F. M. Dostoevsky in Siberia, 1854-56.], (Tip. A.S.Suvorina, Sankt-Peterburg, 1912, 221 p.), [in Russian].

Galiev V.Z. Vliyanie politicheskih ssyl'nyh na kul'turnuyu i obshchestvenno-politicheskuyu zhizn' Kazahstana v H1H-nachale XX vekov. Avtoref. diss. kan-d. ist. nauk. [The influence of political exiles on the cultural and socio-political life of Kazakhstan in the X1X-early XX centuries. Author's Dissertation of Candidate of Sciences], Alma-Ata, Kaz. gos. un-t im. S.M.Kirova, 1965. 28 p., [in Russian].

Galiev V.Z. Dekabristy v Kazahstane [Decembrists in Kazakhstan], (Bilim, Almaty, 1973, 103 p.), [in Russian].

Galiev V.Z. Ssyl'nye revolyucionery v Kazahstane [The Exiled Revolutionaries in Kazakhstan], (Bilim, Alma-Ata, 1978, 140 p.), [in Russian].

Gentes Andrew. Exile to Siberia, 1590–1822: Corporeal Commodification and Administrative Systematization in Russia. (Palgrave Macmillan, New York, 2008, 256 p.).

Gerasimov B. Ssyl'nye polyaki v Semipalatinskoj oblasti. Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva [The exiled Poles in the Semipalatinsk Region. Zapiski Semipalatinsk Subdivision of the West Siberian Division of the Imperial Russian Geographical Society]. Semipalatinsk, 1918. 122 p., [in Russian].

Goncharov Yu.M. Pol'skaya sem'ya v gorodah Zapadnoj Sibiri vo vtoroj polovine XIX – nachale XX v. Processy urbanizacii v Central'noj Rossii i Sibiri [The Polish Family in the Cities of Western Siberia in the Second Half of the 19th and the Beginning of the 20th Centuries. Urbanization Processes in Central Russia and Siberia.]. Barnaul, Izd-vo Alt. un-ta. 2005. P. 101–112, [in Russian].

Goncharov Yu.M. Sem'ya i processy akkul'turacii i assimilyacii polyakov v Sibiri vo vtoroj polovine HIH – nachale HKH veka [Family and the Acculturation and Assimilation of Poles in Siberia in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries]. Omsk, 2010. No.1. P.10, [in Russian].

Gonczarow Ju.M. Polska rodzina na Syberii w połowine XIX i na początku XX wieku, Zesłaniec [Polish family in Siberia in the mid-19th and early 20th century]. 2007. No. 29. P. 33–48, [in Polish].

Goryushkin L.M., Minenko N.A. Istoriografiya Sibiri dooktyabr'skogo perioda [The Historiography of Siberia in the Pre-November Period], (Nauka, Novosibirsk, 1984, 384 p.), [in Russian].

Dmitriev-Mamonov A.I. Dekabristy v Zapadnoj Sibiri: istoricheskij ocherk po oficial'nym dokumentam [The Decembrists in Western Siberia: A Historical Sketch Based on Official Documents], (Tipografiya Montvida, Sankt-Peterburg, 1905, 262 p.), [in Russian].
Dril' D.A. Ssylka vo Francii i Rossii (iz lichnyh nablyudenij vo vremya poezdki v Novuyu Kaledoniyu, na ostrov Sahalin, v Priamurskij kraj i Sibir') [Exile in France and Russia (from personal observations during a trip to New Caledonia, Sakhalin Island, the Amur Region, and Siberia)], (Sankt-Peterburg, 1899, 230 p.), [in Russian].
Durov A. Kratkij istoricheskij ocherk kolonizacii Sibiri. [A Brief Historical Sketch of the Colonization of Siberia], (Tipografiya Gubernskogo Pravleniya, Tomsk, 1891, 58 p.), [in Russian].
Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva [Notes of the Semipalatinsk Subdivision of the West Siberian Division of the Imperial Russian Geographical Society],(Semipalatinsk. 1903-1931. P. 112, [in Russian].
Ivanov A.A. Sibirskaya politicheskaya ssylka HYII nachala HKH v. v issledovaniyah sovremennikov [The Siberian political exile of the early twentieth century in the studies of contemporaries], (Irkutsk, 2013, 153 p.), [in Russian].
Istoriya Sibiri s drevnejshih vremen do nashih dnej (v 5 tomah) [History of Siberia from Ancient Times to the Present (in 5 volumes)], (Izdatel'stvo "Nauka", Leningrad, 1968-1969, Vol. 3, 530 p.), [in Russian].
Kasymbaev ZH. Istoriya goroda Semipalatinska (1718-1917 gg.) / ZH. Kasymbaev. – Almaty, 1998. – 276 s, [in Russian].
Kennan Dzh. Sibir' i ssylka: v 2 ch. / Dzh. Kennan. - Sankt-Peterburg: Izdanie Vl.Raspopova, 1906. - 398 s, [in Russian].
Koval' S.F. Vosstanie 1863 g. i russko-pol'skie revolyucionnye svyazi 60-h godov [The 1863 Uprising and Russian-Polish Revolutionary Ties of the 1960s], (Nauka, Moscow, 1960, 666 p.), [in Russian].
Koval' S.F. Pol'skie povstancy 1863 g. v Sibiri. Tezisy nauchnoj konferencii po istorii Sibiri i Dal'nego Vostoka [The Polish Insurgents of 1863 in Siberia. Theses of the Scientific Conference on the History of Siberia and the Far East.], (Irkutsk, 1960, 65 p.), [in Russian].
Kovalev V., Ermolaeva L.V. Sibir' za pravdoj [Siberia for Truth]. Available at: https://www.krasplace.ru/dzhordzh-kennan-v-sibir-za-pravdoj, [in Russian]. (accessed 18.12.2021).
Konshin N.YA. Materialy dlya istorii politicheskoj administrativnoj ssylki v Stepnoj kraj. Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obshchestva [Materials for the History of Political Administrative Exile in the Steppe Region. Memoirs of the Semipalatinsk Subdivision of the West Siberian Division of the Imperial Russian Geographical Society]. Semipalatinsk. 1923. No. XIV. P. 36, [in Russian].
Maksimov S.V. Sibir' i katorga: v 3 ch. [Siberia and Penal Reform: In 3 Ch.], (Izdanie V.I.Gubinskogo, Sankt-Peterburg, 1900, 487 p.), [in Russian].
Melamed E.I. Dzhordzh Kennan protiv carizma: "Sibir' i ssylka Dzh. Kennana" [George Kennan v. Czarism: "Siberia and J. Kennan's Exile"], (Kniga, Moscow, 1981, 125 p.), [in Russian].
Nikolaev V.N. Sibirskaya politicheskaya ssylka i izuchenie mestnogo kraya, Katorga i ssylka [The Siberian Political Exile and the Study of the Local Region, Punishment and Exile]. 1927. No.5. P. 90-101, [in Russian].

Pamyatnye knizhki Semipalatinskoj oblasti 1878-1913 [Commemorative books of the Semipalatinsk region 1878-1913], Available at: http://kostanay1879.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=3563&Itemid=51, [in Russian]. (accessed 18.12.2021).
Pejzyn G.G. Istoricheskij ocherk kolonizacii Sibiri, Sovremennik [Historical Sketch of the Colonization of Siberia, Sovremennik.]. 1859. No. 9. P. 10-47, [in Russian].
Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii 1897 goda. Semipalatinskaya oblast' [First General Population Census of the Russian Empire in 1897. Semipalatinsk Oblast]. 1905. P. 113–145, [in Russian].
Roshchevskaya L.P. Istoriya politicheskoj ssylki v Zapadnoj Sibiri vo vtoroj polovine HIH v [History of Political Exile in Western Siberia in the Second Half of the 19th Century], (Tyumen', 1976, 31 p.), [in Russian].
Saburova T. Geographical Imagination, Anthropology, and Political Exiles: Photographers of Siberia in Late Imperial Russia, Sibirica: the Journal of Siberian Studies; New York. 2020. Vol. 19. No. 1. P. 57-84.
Salomon A.P. Ssylka v Sibir': ocherk ee istorii i sovremennogo polozheniya [Exile in Siberia: An Outline of its History and Present Situation], (Tipografiya S.-Peterburgskoj tyur'my, Sankt-Peterburg, 1900, 339 p.), [in Russian].
Linkov A.I. Sibirskij arhiv : zhurnal arheologii, istorii i jetnografii Sibiri [The Siberian Archive : A Journal of Archaeology, History and Ethnography of Siberia], Irkutsk, typ. of M. P. Okuneva, 1911-1916, No. 1. – P. 62, [in Russian].
Sbornik k 80-letiyu dnya rozhdeniya Grigoriya Nikolaevicha Potanina: izbrannye stat'i i biograficheskij ocherk [Collection for the 80th Anniversary of Grigoriy Nikolayevich Potanin: Selected Articles and Biographical Essay]. Tomsk, 1915. P.113, [in Russian].
S'yuzan Smit-Piter. Sibirskie pis'ma Dzh.Kennana starshego 1866-1867 gg., Sibirskie istoricheskie issledovaniya [The Siberian Letters of J. Kennan Sr. 1866-1867, Siberian Historical Studies]. 2016. No.3. P.105-135, [in Russian].
Us L.B., Mezhdunarodnye nauchnye svyazi Sibiri (konec XIX - nachalo XX v.). Glava 4 Sibir' glazami inostrancev Novosibirsk [International scientific relations of Siberia (late 19th - early 20th century). Chapter 4 Siberia through the Eyes of Foreigners Novosibirsk], Available at: http://sibistorik.ru/project/us/4-1.html (accessed 09.12.2021), [in Russian].
Phillips B.G. Political Exile and the Image of Siberia in Anglo-Russian Contacts Prior to 1917, University College London, 2017. P. 297.
Fel'dshtejn G.S. Ssylka. Ocherki ee genezisa, znacheniya istorii i sovremennogo sostoyaniya [Reference. Essays on its genesis, historical significance, and current state], (1893, Moscow, 191 p.), [in Russian].
Fojnickij I.YA. Ssylka na Zapade v ee istoricheskom razvitii i sovremennom sostoyanii [Reference in the West in its historical development and present state], (tipografiya M. Stasyulevicha, Sankt-Peterburg, 1881, 338 p.), [in Russian].
Shcheglov I.V. Hronologicheskij perechen' vazhnejshih dannyh iz istorii Sibiri: 1032-1882 gg. [A chronological list of the most important data from the history of Siberia: 1032-1882]. (Izdanie Vostochno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva, Irkutsk, 1883, 778 p.), [in Russian].
Chudnovskij S.L. Pereselencheskoe delo na Altae, Zapiski Vostochno-Sibirskogo otdela Russkogo geograficheskogo obshchestva [Resettlement in Altai, Notes of the East Siberian Branch of the Russian Geographical Society.] Irkutsk, 1889. Vol.1. P. 100. [in Russian].

Chuzhak N.F. Sibirskaya ssylka: Sb. 1 Vsesoyuz. o-vo polit. katorzhan i ssyl.-poselencev [Siberian Exile: Sb. 1 All-Union Society of Political Convicts and Penitentiaries.]. (Izd-vo Politkatorzhan, Moscow, 1927, 222 p.), [in Russian].
Shatrova G.P. Dekabristy i Sibir' [The Decembrists and Siberia], (Tomsk, 1962, 176 p.), [in Russian].
Shvecov S.P. Kul'turnoe znachenie politicheskoj ssylki v zapadnoj Sibiri, Katorga i ssylka [The Cultural Significance of Political Exile in Western Siberia, Convict and Exile.]. 1928. No. 3,4. P. 90-101, [in Russian].
Shilovskij M. V. Sibirskie oblastniki v obshchestvenno-politicheskom dvizhenii v konce 50-60-h gg. XIX v. [Siberian regionalists in the socio-political movement in the late 50-60s of the 19th century], (Novosibirsk, 1989, 144 p.), [in Russian].
Shostakovich B.S. Istoriya polyakov v Sibiri (HVII–HIH vv.) [History of the Poles in Siberia (XVII-XIX centuries) / B.S. Shostakovich], (Irkutsk, 1995, 165 p.), [in Russian].
Shostakovich B.S. Polyaki v Sibiri v 1870-1890-e gody (iz istorii russko-pol'skih otnoshenij v XIX v.): avtoref. dis. … kand. ist. Nauk [Poles in Siberia in the 1870s-1890s (From the History of Russian-Polish Relations in the 19th Century): Ph. ... Candidate of Historical Sciences.]. Irkutsk. Irkutskij gosudarstvennyj unniversitet, 1974. 43 p., [in Russian].
Shostakovich B.S. Uzlovye voprosy istorii polyakov v Sibiri (konec HVIII - konec HIH v.): avtoref. diss. … d-ra ist.nauk: 07.00.02-otechestvennaya istoriya [The Key Issues of the History of the Poles in Siberia (Late 18th - Late 19th Cent.): Author's dissertation. ...D. in Philosophy: 07.00.02 - Native History.], (Institut slavyanovedeniya Rossijskoj akademii nauk, Moscow, 1997, 52 p.), [in Russian].
Shostakovich B.S. Fenomen pol'sko-sibirskoj istorii (HYII v. - 1917 g.) osnovnye aspekty sovremennyh nauchnyh traktovok, rezul'tatov i zadach dal'nejshej razrabotki temy [The phenomenon of Polish-Siberian history (XYll century - 1917) the main aspects of modern scientific interpretations, results and tasks of further development of the topic]. Moscow, 2015, 816 p., [in Russian].
YAdrincev N.M. Istoricheskie ocherki russkoj ssylki v svyazi s razvitiem prestuplenij, Sbornik statej o Sibiri i o prilezhashchih k nej stranah [Historical sketches of Russian exile in connection with the development of crime, Collection of articles on Siberia and its adjoining countries.]. 1870. Vol. 43. No. 10. P. 207-240, [in Russian].
Yadrincev N.M. «Sibir' kak koloniya»: k yubileyu trekhsotletiya: sovremennoe polozhenie Sibiri, ee nuzhdy i potrebnosti, ee proshloe i budushchee ["Siberia as a Colony": Toward the Three Hundredth Anniversary: The Present Situation of Siberia, Its Needs and Needs, Its Past and Future]. Sankt-Peterburg, 1882, 383 p., [in Russian].
Yanushkevich A. Dnevniki i pis'ma iz puteshestviya po kazahskim stepyam, Prostor [Diaries and Letters from a Journey across the Kazakh Steppes, Prostor]. 2019. No.3. P. 110-178, [in Russian].

Авторлар туралы мәлімет:

Ибраева Меруерт Болатқызы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Шәкәрім атындағы университет, Семей, Қазақстан.

Атантаева Бақыт Жұмағазықызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Шәкәрім атындағы университет, Семей, Қазақстан.

Мамырбеков Арафат Мәжитұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, Әлихан Бөкейханов университеті, Семей, Қазақстан.

Ibraeva Meruert Bolatovna – Master of Arts, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
Atantaeva Bakyt Zhumagazyevna – Doctor of Historical Sciences, professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
Mamyrbekov Arafat Mazhitovich – Candidate of Historical Sciences, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan.